

חפירות קו-ינאי

מאת

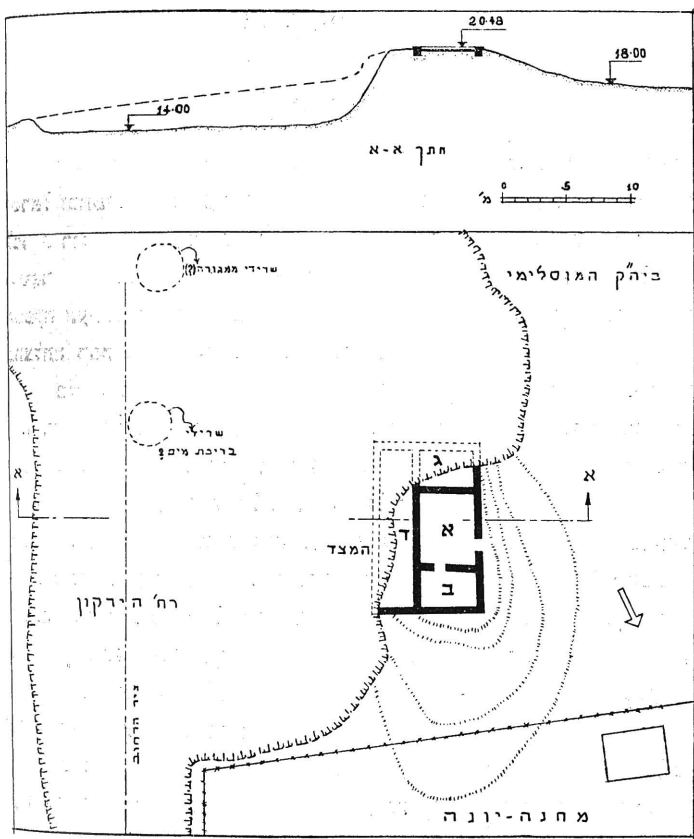
י. קפלן

החפירות המתוארות בזה נערכו מטעם מחלקת העתיקות של מדינת ישראל ובתמיכתה של עיריית תל-אביב. חובה נעימה היא לי להודות בזה למר י. רוקח, ראש עיריית תל-אביב, ולמר ש. ייבין, מנהל מחלקת העתיקות, ולשאר כל הגורמים שסייעו בביצוע החפירות, ובייחוד למר ח. אלפרין, המפקח העירוני הראשי, שבזכות עזרתו הרבה ומסירותו לעניין, הוצא לפועל בהצלחה רבה השלב הראשון של מפעל זה.

בשעת סיוור שערכתי ביום 26.11.49 בצפון-מזרח תל-אביב, נתקלתי בשרידי יסוד של מבנה עתיק, ברח' ארלוזורוב, מול בית פעילי ההסתדרות. החרסים שנראו על פני השטח העידו, שהמבנה שייך לתקופה ההיליניסטית. היסוד עשוי היה תערובת של חמרה וגוויל של כרכאר, וחלקה של החמרה מרובה היה בשיעור יחסי, ובה חרסים הליניסטיים רבים. שטח השרידים נחצב בתוך סלע הכורכאר כדי 1.50 מטר בקירוב, ועל כן נבדל מסביבתו הלבנה של הכורכאר על ידי צבע החמרה האדומה. הכביש במקום הזה נחצב אף הוא ועבר דרך גבעת הכרכאר, ובוניו הרסו את מרבית היסוד — עד שלא נשתמר אלא חלק ממנו הנמצא בצפונו של הכביש. קטע זה נראה היה בבירור לעובר בדרך זו.

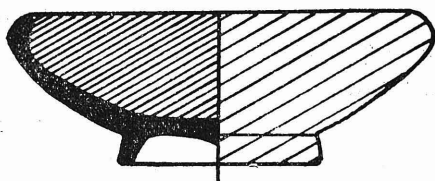
ביום 16 בדצמבר מצאתי ברחוב הירקון, בשטח בית הקברות המוסלמי עבד א-נבי, שרידי יסוד של מבנה אחר, שדרך בנייתו דומה דמיון מופלא לשל המבנה שברחוב ארלוזורוב, ואף כאן הכילה החמרה חרסים היליניסטיים רבים. קו הגבעות במקום זה שימש מקור לכריית חול, ורח' הירקון, הנמצא במפלס גבוה מראש הגבעה שעליה נתגלה היסוד, שימש מקום-גישה נוח אל מקורות החול. הבדל הגובה בין ראש הגבעה לפני הרחוב הוא 6.50 מטרים. השריד הנמצא בראש הגבעה נהרס רק בחלקו, ובחתך מצד מזרח ודרום נראים יפה חלקי יסודותיו. המסתכל מצד דרום-מערב רואה את המקום כדמות תל קטן. תל זה נתהווה משכבת החול העבה שנערמה על פני יסודות השרידים. כל הסימנים העידו, שחלקו המכריע של היסוד כוסה

בשכבת חול זו. הרוחק בינו ובין השרידים שברחוב ארלוזורוב הוא כ-1500 מטרים בקירוב.

ציור 1

החפירות במצד מס. 1 (רח' הירקון). לאחר שהסרת את ערמות החול הנווד מעל פני השטח, נתגלתה שכבת חמרה, ובתוכה חרסים ואבני גוויל. בשעת החפירה נמצאה בצד צפון מטבע מתקופתו של אלכסנדר ינאי, ובצד מערב שברי כד יין מרודוס. בשכבה זו של חמרה ואבנים נמצאו שרידי המבנה שתוכניתו עדיין לא היתה ידועה לי. לאחר כמה ימי חפירה נתגלו יסודותיהם של שני החדרים א ו-ב (ציור 1):

5 ס"מ

ב

ציור 2

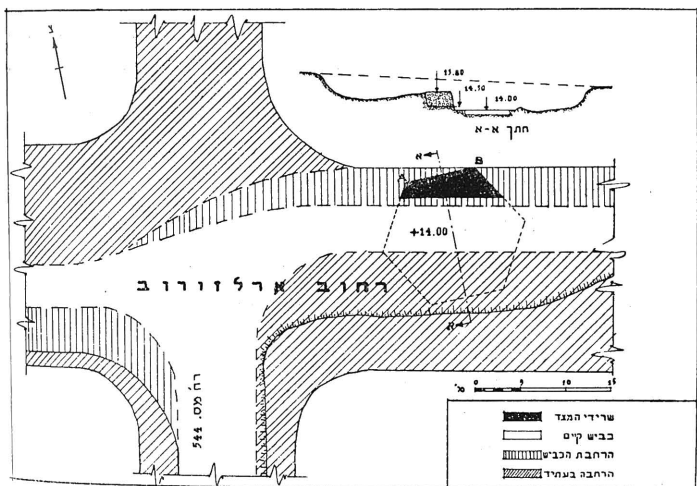
א

שיעורו של הראשון 5.40×4.30 מ', ושל השני 2.75×4.30 מ'. בקיר החוצה את שני החדרים נתגלה פתח; וכן נמצא בחדר א' פתח הפונה מערבה. בפניה המזרחית-צפונית של חדר א' נמצאה ידית של כד-יין מרודוס, ועליה טבועה חותמת ביוונית [C] [O] [N] [Y] [T] [E] [I] (1) (ציור 2 א'). בהמשך החפירה נתגלה, שדרומית לחדר א' נמצאים שרידי יסודות ורצפה, ומסתבר שבצד זה היה קיים חדר נוסף שמידותיו היו כשל חדר ב', והוא היה תואם לו ביחס לחדר א', סימנתיו באות ג'. אותו דבר נשנה גם בצד מזרח; שם נמצאו שרידי יסוד ורצפה המעידים, שלאורך החדרים א', ב' ו-ג' השתרע חדר נוסף, צר וארוך, והוא היה כנראה חדר המצד העיקרי. נמצא שמידותיו החיצוניות של המצד היו 13.50×9.00 מ' בקירוב, והוא חסר רובם של החדרים בדרום ובמזרח. לאחר מכן חפרתי שתי תעלות בדיקה; האחת ליד חדר ב' צפונה, והשנייה ליד חדר א' מערבה. מטרת הבדיקה היתה להיווכח, אם לא היו במקומות אלה מבנים נוספים. תוך כדי חפירת התעלה הצפונית מצאתי על פני הקרקע קערית נאה, משוחה בחלקה הפנימי במשח שחור. (ציור 2 ב'). חקירה נוספת סביב המצד העלתה, שברח' הירקון, במקום שבו כרו חול, נשארו עוד שרידים בשני מקומות. השרידים עשויים שתי ערמות הרחוקות זו מזו כדי 9 מ'. הערמה הראשונה מכילה גושי אבנים עשויים תערובת זיפזיף ומלט לבן סידי. עובי הגושים כ-30 ס"מ בקירוב, ואל תחתית הגושים עדיין דבוקים חלקי יסוד העשויים חמרה ואבנים. מסתבר, שגושים אלה שייכים לשרידי בריכת מים. הערמה השנייה הכילה אבני-גוויל וחמרה, ולידה נמצאו הרבה שברי חרס היליניסטיים. ערמה זו היא

(1) השווה RAS. Macalister, Gezer II, no. 325

כנראה שריד של ממגורה. מפי תושבי הסביבה נודע לי, ששני השרידים היו עגולים ועמדו זמן רב בולטים מתוך סביבתם, כשהם גבוהים מעל פני הקרקע; העגלונים שנזקקו לחול בלבד, לא נגעו בשרידים אלו, עד שהתמוטטו ונהרסו מאליהם.

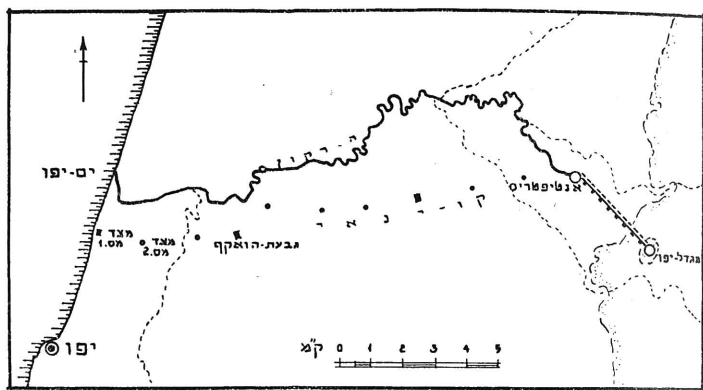
החפירות במצד מס. 2 (רח' ארלוזורוב). בשעת ניקוי החלק הצפוני של השריד מערמות הכרכאר שכיסוהו, החל להתגלות קצה השריד הצפוני בצורת קו שנוצר על ידי פגישת שני שטחים—אדום בדרום ולבן בצפון. אורך הקו ממזרח למערב היה כ-8 מ'. בשעת ניקוי החלק הדרומי של השריד הפונה לכביש, מצאתי בתוך שפך העפר מטבע מימי הפרוקורטורים שבזמנו של נירון קיסר. מסתבר, שמטבע זה נתגלגלה לכאן דרך מקרה, שכן כל החרסים הרבים שנמצאו במקום הם היליניסטיים. בהמשך העבודה שבתי וניקיתי את קצות הקו הגובל בשריד מצד צפון, כדי

ציור 8

לברר את מהלכם של שאר קווי הגבולות החיצוניים של השריד. להפתעתי הרבה מצאתי, שקווי הגבול בשני צדדים אלה אינם מכוונים בנווית ישרה לקו הראשון, אלא נטויים הם: האחד כ-30° דרומה והשני 150°. מכאן באתי לכלל מסקנה, שהשריד בצורתו השלמה היה רב-צלעון שמספר צלעותיו גדול מארבע. מתוך בדיקת כל התנאים והפרטים העליתי, שהמבנה המקורי

היה בעל שש צלעות, שכן אילו היה גדול מזה, צריך הייתי למצוא את שרידיו מעברו השני של הכביש, מפאת דרום; הואיל ולא מצאתי כל שרידים בצדו האחר של הכביש, הנחתי שיסודו של המצד הזה היה משושה (ציור 3). בשעת ניקוי גוש השריד עצמו התברר לי, שבחלקו המרכזי

ציור 4

הפונה דרומה נמצא שפך עפר בלבד, שבו היו מעורבים חרסים היליניסטיים רבים ומאחוריו עמד קיר אבנים. על קיר זה נמצאו שיירי פיה ופחם. מכאן מסתבר, שלאורך צלעות המשושה היה נמשך קיר אבנים שרוחבו 1.50 מ' בקירוב, ותוכו של המשושה היה ריק. במרכז המשושה עמד כנראה מגדל-עץ לתצפית.

קו-ינאי. לאחר עיון ושיקול עניינם של שני השרידים, העומדים בודדים לעצמם ללא יישוב או בניינים אחרים קרובים להם, באתי לידי המסקנה, שהללו הם שרידים של מצד-שמירה, שנבנו בקו ביצורים, מן התקופה ההיליניסטית הנמשך ממערב למזרח, וייתכן שאין זה אלא חלקו המערבי של קו הביצורים של אלכסנדר ינאי (103-76 לפסה"נ) הנזכר בספר מלחמות א', ה, ז' ליוסף פלאוויוס כדלקמן:

ושוב קמו מהומות [בארץ-יהודה] על ידי אנטיוכוס המכונה דיוניסוס, אחי דימיטיריוס, והוא האחרון למלכי בית סיליקוס. כאשר יצא אנטיוכוס להלחם עם הערבים פחד ממנו אלכסנדר [פן יעבור בגבולו] וחפר חריץ עמוק לאורך כל הארץ אשר בין ההרים בקרבת אנטיפטריס ובין חוף יפו, ועל-יד החריץ הקים חומה גבוהה ומגדלי-עץ בנה עליה לסגור את שערי הארץ. אבל בזה לא הצליח

לעצור את אנטיוכוס, כי הוא שלח את המגדלים באש וסתם את החרין עפר ועבר עם חילו ביד רמה. הוא דחה לפי שעה את רצונו להינקם באלכסנדר על אשר לא נתן לו לעבור בארצו, כי מיהר להביא מלחמה בגבולות הערבים...

דברים דומים לאלה נאמרו גם בקדמי י"ג ט"ו, ג', הרי שינאי המלך, שביקש למנוע את צבאות הסורים, מלעבור דרך ארץ יהודה התבצר מאחורי קו־הגנה המזכיר את קווי־ההגנה של ימינו. את הקו לאורכו יש לחלק לשני חלקים לפי מצבו הטופוגרפי של חבל־הארץ מאיזור ההרים במזרח עד ימה של יפו. החלק האחד (המזרחי) של הקו עבר במישור שבין אנטיופאטריס (ראש־העין) לאיזור ההרים — מגדל־יפו (מגדל־יאבא), ועל גבעה זו עמד כנראה המִצְד הראשון. חבל־ארץ זה ידוע כשער לארץ יהודה; בצד מזרח גובל הוא בהרי אפרים, ובמערב במעיינות וביצות הירקון. מסתבר, שמישור זה שימש מעבר יבשתי נוח ביותר לכוחות הצבא העוברים מהצפון לדרום ומהדרום לצפון. בקטע זה עברה הדרך הידועה בתולדות הארץ (דרך הים²), שחיברה את מצרים אל ארצות פרת וחידקל. ולפיכך אין תימה, שאלכסנדר ינאי ביצר קטע זה כמיטב יכולתו. החלק השני של הקו נמשך מאנטיופאטריס עד ימה של יפו, והוא היה אגפו השמאלי של קו הביצורים. בקטע זה שימש הירקון חריץ טבעי, ומאחוריו הציב אלכסנדר ינאי מחנות צבא, נקודות־תצפית ומשלטים ביניהם. שני שרידי המצדים הנ"ל הם כנראה שתי הנקודות האחרונות של "קו־ינאי" המסתיים בים־יפו, (ציור 4). ומצאתי אישור נוסף לאותה הנחה שכן בשעת החפירות הארכי־אולוגיות שחפרתי בגבעת הווקף ברמת־גן בשנת 1948, גיליתי שרידים ניכרים מתקופת החשמונאים, וכבר באותה שעה הנחתי שעל גבעה זו עמד מחנה־צבא חשמונאי. מסתבר מעתה, שגבעת הווקף היתה גם היא אחת החוליות בקטע המערבי של קו־הביצורים. הרוחק בין גבעת הווקף שברמת גן לבין המצד מס. 2 הוא כ־3.2 ק"מ, מתקבל על הדעת שלאורך קטע זה היה מקום למצד נוסף. מצד זה צריך היה להימצא לפי חישובי בסביבת תל־גרישה, אבל לאחר שבדקתי שטח זה לא עלה בידי למצוא שרידים דומים, או כלים היליניסטיים, חוץ מידית של כד יין מרודוס ועליה החותמת TIMAP. אמנם יש ליתן את הדעת על כך, שהעומד על גבעת הווקף

B. Maisler ZDPV 1933, p. 78 ss. F. M. Abel, Géographie (2
 19' ע' א"י, גיאוגרפיה היסטורית של א"י, מ. אבי־יונה, de La Palestine II, p. 218-ss;

רואה בנקל את מקום המצד מס. 2, ואפשר שמשום כך לא ראו צורך להקים מצד נוסף ביניהם. פרט אחר הראוי לציון, הוא, שכל שלושת המקומות, המצדים מס. 1 ו-2 וגבעת הווקף נמצאים על גבעות המרוחקות במקצת מהירקון ולא על הגבעות הקרובות שהן גבוהות מהן. כגון: גבעת בית המטבחים, תל-חשמש וגבעת בית הספר בנחלת-גנים. אין ספק, שחקירת הקו מזרחה לרמת-גן תוכל להבהיר גם בעייות אלו.

סוף דבר. תוצאות החפירה בשני המצדים הוכיחו, לדעתי, ששני המבנים שהיו קיימים ברח' הירקון וברח' ארלוזורוב, הם מבנים בעלי אופי צבאי בלבד. זמנו של מצד מס. 1 הוכח ללא ספק על ידי שברי החרס הרבים מהתקופה ההיליניסטית, הקערית, הטביעה על ידית של כד-יין מרודוס, וכן המטבע של אלכסנדר ינאי: מצד זה הוא בן זמנו של אלכסנדר ינאי. אשר למצד מס. 2, יש להסתמך על החרסים הרבים שנמצאו במקום — שכולם היליניסטיים; המטבע מימי נירון קיסר, שנמצאה במקום והיא בת תקופה המאוחרת כדי מאה ועשרים שנה לזמנו של אלכסנדר ינאי, אינה מוכיחה על זמנו של הבניין, שכן לא נמצאו במקום חרסים רומיים.